ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XI, Issue– IV **July – August, 2022**

OPEN ACCESS Original Research Article

महाकविश्रीभाष्यंविजयसारथिविरचितमन्दाकिन्यां व्याकरणवैशिष्ट्यम्

डा. शिवरामभट्ट:

अनुसन्धानप्रकाशनविभाग: राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालय:, तिरुपति: ईसंकेत: - *drshivaram@nsktu.org*

प्रस्तावना:

मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका इति कोशानुसारं सुरनदी गङ्गेयं भारतीयानां पवित्रतमा जीवनदी वर्वर्ति। मन्दाकानि स्रोतांसि सन्त्यस्या: इति मन्दमकितुं शीलमस्या इति मन्दनाम्न: सरस: अकति[१] गच्छति इति वा मन्दाकिनीशब्दस्य व्युत्पत्ति: दरीदृश्यते। **स्रोतसामस्मि जाह्नवीति** भगवता परिकीर्तितेयं भारतीयानाम् आस्थाकेन्द्रेण सह पापतापहारिणी भुक्तिमुक्तिप्रदायिनी दकमयी परमपूजनीया महती देवता वरिवर्ति। भारते नद्यो नाम न केवलं जडधारा अपि तु लोकमातर उच्यन्ते। तत्र मन्दाकिन्या: वेदपुराणादिषु महन्महत्त्वमेजेगीयत[२]। नदीनां पावनत्वं गङ्गाशब्देन यथा द्योत्यते न तथा यमुनादिनामान्तरेण। यत: भगवद्विष्णुपदकमलसम्भूता शिवकपर्दशालिनी निलिम्पनिर्झरी इयं मन्दाकिनी महानदी लोकानां पानस्पर्शनिवासादिभि: लौकिकप्रयोजनवती पापनाशनेनालौकिकप्रयोजनवती च पाप्रथ्यते। अत एव भारतीयजनमानसे

"गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयात् योजनानां शतादपि।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं च गच्छति" इति धारणा वरीवृत्यते।

वेदादिवाङ्मयपरिकीर्तिता सेयं त्रिपथगा मन्दाकिनी नवनवोन्मेषशालिप्रज्ञावतां कविपुङ्गवानां मनस्सिंहासनविराजिता तदीयनानावचोभि: स्तोत्रादिभि: परिगुम्फिता गेहे गेहे मन्दिरे मन्दिरे जेगीयमाना पापं तापं च जेह्रीयते। एवमनादिकालत: नानाप्रकारै: तोष्टूयमानोपि मन्दाकिनीमहिमा न अद्यावधि नीरसतां गत: अपि तु नित्यनूतन इव बाभायते। पुराणादिग्रन्थेषु समुपवर्णिता गङ्गावतरणकथा महाकविश्रीभाष्यंविजयसारथिवर्यै: गीतिकाव्यपद्धतिम् अनुसरद्भि: पञ्चमात्राकेषु गीतेषु न्यबध्यत। औचित्यदृशा किञ्चिदिव कथा पर्यवर्त्यत इति कविभि: स्वयमुदघोषि अवतारिकायाम्।

लोकगीतपद्धत्या समुपनिबद्धेऽस्मिन् मन्दाकिनीकाव्ये तत्प्रवाहस्य वर्णनावसरे मन्दाकिनीप्रवाहस्य गते: ध्वने: वैविध्यं वैदग्ध्यं च अभिव्यञ्जयितुं गमनार्थकधातूनां ध्वन्यर्थकधतूनां च प्रयोगा: विपलतया सरसतया च प्रायुञ्जिषत। मूलधातूनां यङन्तानां यङ्लुगन्तानां नामधातूनां समासभूयिष्ठानां च प्रयोगा: यथेच्छं कविभि: अकारिषत। मन्दाकिनीप्रवाहेन सह कविभि: शब्दप्रवाह: कृत: दरीदृश्यते। अभीष्टमर्थं प्रतिपादयितुं विचित्राणि नानाविधानि धातुरूपाणि कवय: प्रायुञ्जिषत। अनेन कवीनां व्याकरणे पाण्डित्यं नितराम् अवलोक्यते।

Copyright © 2022 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

कथावस्तु:

मन्दाकिनीं संगन्तुमुत्कण्ठितमना अपि सागर: भगवत: वेलातिक्रमावरोधबलवच्छासनात् गङ्गाया: बलवदवतारणेन लोकस्य भूयोऽपकृतेश्च भीत: सन् विरहवेदनामसहमानोऽपि किंकर्तव्यतामूढेन मनसा क्षणमिव विचिन्त्य स्वपरमसखं भगीरथं प्रार्थयामास। हे सखे! भवता कथमपि मम प्रिया सखी स्वर्णदी मन्दाकिनी आनीयताम् इति सागर: भगीरथं न्यवेदयत्। भगीरथोऽपि स्वमनोरथं सफलं मन्वान: कपिलमुनिशापाग्निना भस्मसात्कृतान् स्ववंशजान् सगरान् उद्धर्तुकाम: समुचितवेलामवलोक्य स्वर्लोकात् पापनाशिनीं मन्दाकिनीं भुवमानेतुं प्रतस्थे[३]।

भगीरथेन प्रार्थिता प्राणेश्वरं सागरमुपगन्तुमुत्कण्ठितमना मन्दाकिनी तमेवमवोचत् – हे भ्रात:! मत्प्रवाहसम्पातं धरा सोढुं न शक्नुयात्। यदि भगवान् गिरिश: मां वोढुं नियतमुपागमिष्यत् तर्हि मेऽवतरणं निर्बाधमभविष्यत्। अत: कर्मेदं सम्पादयितुं शिवं प्रार्थयस्वेति। मन्दाकिन्या निर्देशानुसारं तेन भगीरथेन सम्प्रार्थित: कपर्दी सदाशिव: स्वर्णदीं दरीधर्तुमुररीचकार। सैषा मन्दाकिनी शिवशिरसि संकोचितेनैव स्रोतसा अवततार। निजकपर्द एव बन्दीकर्तुकामस्य शिवस्य भावं जानाना सा मन्दाकिनी स्वनीरप्रवाहधाराप्रचुरेण स्रोतस्स्वरूपेण विजृम्भमाणा जटाजूटमयीं कारां निर्भिद्य बहिर्निरगच्छत्। भुवमवतीर्य सप्तधा विभक्तैस्स्वस्रोतोभि: सकलमपि भूमितलं पुनती भगीरथमार्गमनुसरन्ती भुवि विविधचेष्टा: कुर्वती अन्ते सागरेण प्रियसखेन मिलित्वा निलीना भवति। मन्दाकिन्या: भुवमवतीर्णाया: विविधक्रियाकलापा: कविभि: रुचिरशैल्या वर्ण्यन्ते।

प्रतिपाद्यविषया:

मूलधातूनां वैशिष्ट्यम् -

अकति मन्दाकिनी
चकति मन्दाकिनी
तकति मन्दाकनी
मधुरेण पूरेण ॥१

अक कुटिलायां गतौ इति मन्दाकिनी स्वकीयमधुरप्रवाहेन कुटिलं गच्छति। चक तृप्तौ इति मन्दाकिनी सन्तुष्यति। तक हसने इति मन्दाकिनी हसति इत्यर्थ:।

चलति मन्दाकिनी
जलति मन्दाकिनी
सलति मन्दाकिनी
विमलेन सलिलेन ॥१

चल कम्पने (भ्वादि:) उत चल विलसने (तुदादि:) इति मन्दाकिनी स्वशुद्धजलेन कम्पते उत विलसति। जल घातने इति मन्दाकिनी तीक्ष्णीभवति। सल गतौ इति मन्दाकिनी गच्छति इत्यर्थ:।

स्यन्दते स्पन्दते स्कुन्दते स्वर्णदी

परिवहस्यावधौ[४] प्रेयसा स्रोतसा

सूदते मोदते ह्लादते स्वर्णदी

परिवहस्याजिरे श्रेयसा पाथसा ॥१

स्वर्णदी मन्दाकिनी स्वोद्भवसीम्नि प्रियप्रवाहेन **स्यन्दते** प्रस्रवति, स्यन्दू प्रस्रवणे इति धातु: । तत: स्पदि किञ्चिच्चलने इति मन्दाकिनी **स्पन्दते** किञ्चिच्चलति । स्कुदि आप्रवणे इति मन्दाकिनी **स्कुन्दते** उत्प्लवते । मन्दाकिनी स्वकीयश्रेयोजलेन परिवहस्य अङ्गने **सूदते** प्रस्रवति, षूद क्षरणे इति धातु: । मुद हर्षे इति मन्दाकिनी **मोदते** हृष्यति । ह्लाद अव्यक्ते शब्दे इति मन्दाकिनी **ह्लादते** अव्यक्तध्वनिं करोति ।

योतते जोतते श्रन्थते स्वर्णदी

परिवहस्याङ्गणे भूरिणा वारिणा

अंहते मंहते बंहते स्वर्णदी

परिवहप्राङ्गणे धीरया धारया ॥२

स्वर्णदी मन्दाकनी परिवहस्य अङ्गने प्रभूतजलेन **योतते जोतते,** युतृ जुतृ भासने इति प्रकाशते । मन्दाकिनी **श्रन्थते** शिथिलं गच्छति, श्रथि शैथिल्ये इति धातु: । मन्दाकिनी परिवहस्य प्रङ्गणे धीरया धारया **अंहते** सर्पवत् गच्छति, अहि गतौ इति धातु: । मन्दाकिनी **मंहते बंहते** वृद्धिं गच्छति, महि बहि वृद्धौ इति धातु: ।

कल्लते मल्लते घनवियन्मण्डले

कञ्चते काञ्चते घनतमोमण्डले

शल्भते गल्भते स्तनयित्नुमण्डले

त्रङ्कते वङ्कते तारकामण्डले

जोतते योतते ज्योतिषां मण्डले

सूदते ह्लादते सौरेऽपि मण्डले

श्विन्दते स्कुन्दते चन्द्रमोमण्डले ॥३

मन्दाकिनी घने आकाशमण्डले **कल्लते** शब्दायते, कल्ल अव्यक्ते शब्दे इति धातु: । एवमेव घने आकाशमण्डले **मल्लते** धारयति, मल्ल धारणे इति धातु: । मन्दाकिनी घने अन्धकारसमूहे **कञ्चते काञ्चते** प्रकाशते, कञ्च काञ्च दीप्तिबन्धनयो: इति धातु: । एवं मन्दाकिनी बलाहकमण्डले **शल्भते गल्भते** स्तौति धृष्टतां धैर्यं च प्राप्नोति, शल्भ कत्थने इति गल्भ धार्ष्ट्ये इति च धातु: । मन्दाकिनी नक्षत्रमण्डले **त्रङ्कते वङ्कते** गच्छति कुटिला च भवति, त्रकि गतौ वकि कौटिल्ये इति च धातु: । एवं मन्दाकिनी ग्रहाणां मण्डले

जोतते योतते प्रकाशते, युतृ जुतृ भासने इति धातु: । तथा च सूर्यमण्डले मन्दाकिनी **सूदते ह्रादते** प्रस्रवति शब्दायते च, षूद क्षरणे इति ह्राद शब्दे इति च धातु: ।

मन्देतरं जवति मन्दाकिनी

मन्देतरं द्रवति मन्दाकिनी ॥१३

मन्दाकिनी **जवति** वेगेन गच्छति, जव वेगितायां गतौ इति धातु: । एवं मन्दाकिनी **द्रवति** गच्छति, द्रव गतौ इति धातु:।

उत्पतति निष्पतति सम्पतति परिपतति

उल्लोललीलया कल्लोलमालया

अंहसां संहतिं संहरन्तीव सा

रंहसा ढौकते बृंहत्प्रवाहेन ॥१८

अम्भसां भ्रमलीलया अम्भसां भ्रममालया च मन्दाकिनी उद्गच्छति निर्गच्छति सम्यग्गच्छति परिगच्छति च, पत्लृ गतौ इति उदादिभिरुपसर्गै: वर्तते । एवं समृद्धप्रवाहेन पापानां समूहं नाशयन्तीव मन्दाकिनी ढौकते वेगेन गच्छति, ढौकृ गतौ इति धातु: ।

नारायणस्येव करुणातरङ्गिणी

क्षोणीतलं पवितुमापतति वेगेन

कम्पते झम्पते कण्डते कञ्चते

गल्भते गल्हते कम्रप्रवाहेन

गर्हते पापानि गोपते पण्यानि

ग्लेषते क्षेत्राणि ग्लेवते तीर्थानि ॥१८

भगवत: विष्णो: करुणातरङ्गिणी इव इयं मन्दाकिनी भूतलं पवित्रीकर्तुम् आपतति । एवं मन्दाकिनी कम्पते चलति, कपि चलने इति धातु: । एवं मन्दाकिनी झम्पते गच्छति, झपि गतौ इति धातु: । एवं मन्दाकिनी कण्डते आनन्दति, कडि मदे इति धातु: । एवं मन्दाकिनी कञ्चते प्रकाशते, कचि दीप्तिबन्धनयो: इति धातु: । कमनीयप्रवाहेन मन्दाकिनी गल्भते, गल्भ धार्ष्ट्ये इति धीरतां प्राप्नोति । गल्हते मन्दाकिनी, गल्ह कुत्सायां निन्दतीत्यर्थ: । एवं मन्दाकिनी पापानि गर्हते, गर्ह विनिन्दने इति विनिन्दति इत्यर्थ: । पुण्यानि गोपते, गुप गोपने रक्षतीत्यर्थ: । ग्लेषते क्षेत्राणि, ग्लेषु अन्विच्छायाम् इति अन्विच्छति मन्दाकिनी । तीर्थानि ग्लेवते सेवते, ग्लेवृ सेवने इति धातु: । अर्थात् मन्दाकिनी तीर्थक्षेत्राणि अन्विच्छति सेवते च इत्याशय: ।

सृम्भति स्वर्धुनी गिरिशिलामूलानि

शतकोटिधारया निजवारिधारया

कुम्भति द्योधुनी मरुभूमिखण्डानि

सम्भ्रमापूरेण निजवारिपूरेण

ISSN–2278-5655

AARHAT MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL EDUCATION RESEARCH JOURNAL

Volume–XI, Issue– IV July – August, 2022

OPEN ACCESS Original Research Article

लुम्बति स्वर्णदी कण्टकानोकहान्

शाततरपाथसा[५] व्याततस्रोतसा

चुम्बति वियन्नदी तीरगतवल्लरी-

रत्यन्ततुङ्गेन निजवास्तरङ्गेण ॥१९

स्वर्णदी शतकोटिनिजजलधारया पर्वतपाषाणमूलानि सृम्भति ताडयति, सृभि ताडने इति धातु: । आकाशगङ्गा सम्भ्रमनिजवारिप्रवाहेन मरुभूमिखण्डानि कुम्भति आच्छादयति, कुभि आच्छादने इति धातु: । स्वर्णदी स्वतीक्ष्णजलप्रवाहेन अनेककण्टकानि लुम्बति नाशयति, लुबि अर्दने इति धातु: । इयम् आकाशगङ्गा अत्यन्तशिखरप्रायेण स्वतरङ्गेण तीरगतवल्लरी: चुम्बति स्पृशति, चुबि वक्त्रसंयोगे इति धातु: ।

स्फूर्च्छति स्फूर्जति स्फुण्डते स्फायते

प्रान्तरप्रान्तेषु गहनकान्तारेषु

स्नुह्यति क्वचिदपि स्फुर्णोति कुहवापि

स्पन्दते क्वचिदपि स्यन्दते कुहवापि ॥२०

घनदुर्गमवर्त्मसु दूरशून्यमार्गभागेषु मन्दाकिनी स्फूर्च्छति आत्मानं विस्तारयति, स्फुर्च्छा विस्तृतौ इति धातु: । एवं मन्दाकिनी स्फूर्जति मेघगर्जनं करोति, ओ स्फूर्जा वज्रनिर्घोषे इति धातु: । तथैव स्फुण्डते परिहसति मन्दाकिनी, स्फुडि परिहासे इति धातु: । स्फायते मन्दाकिनी वर्धते, स्फायी वृद्धौ इति धातु: ।

तेपते रेपते क्षीबते शीभते

निम्नोन्नतेषु नैकेषु प्रदेशेषु

वाडते शाडते दक्षते धुक्षते

कीकसप्रायेषु दुर्गमक्षेत्रेषु

अंहते रंहते वंहते मंहते

निर्जलप्रायेषु निर्जनप्रान्तेषु ॥२१

मन्दाकिनी निम्नोन्नतेषु नैकेषु प्रदेशेषु तेपते सिञ्चति, तेपृ सेचने इति धातु: । रेपते गच्छति रेपृ गतौ इति धातु: । क्षीबते हृष्यति, क्षीबृ मदे इति धातु: । शीभते श्लाघते, शीभृ कत्थने इति धातु: । इयं मन्दाकिनी अस्थिकृमिकीटादिप्रायेषु दुर्गमप्रदेशेषु वाडते आप्लवनं करोति, वाडृ आप्लाव्ये इति धातु: । शाडते प्रशंसति, शाडृ श्लाघायाम् इति धातु: । दक्षते वर्धते, दक्ष वृद्धौ इति धातु: । धुक्षते सन्दीपयति, धुक्ष सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु इति धातु: । निर्जलनिर्जनप्रदेशेषु इयं मन्दाकिनी अंहते रंहते गच्छति, अहि रहि गतौ इति धातु: । **वंहते मंहते** वर्धते, वहि महि वृद्धौ इति धातु: ।

जृम्भते क्वचिदपि श्वम्भते कुत्रापि

श्रन्थते कर्हिचित् ग्रन्थते कुहवापि ॥२१

प्रवहशीला मन्दाकिनी क्वचित् जृम्भते जृम्भणं करोति, जृभि गात्रविनामे इति धातु: । क्वचिदियं श्वम्भते, श्वम्भु प्रमादे इति प्रमाद्यति । क्वचित् मन्दाकिनी श्रन्थते शिथिला भवति, श्रथि शैथिल्ये इति धातु: । एवं क्वचित् गङ्गा ग्रन्थते ग्रथि कौटल्ये इति कुटिलं गच्छति इत्यर्थ: ।

चन्दति स्रोतसा मन्दाकिनी

चञ्चति स्रोतसा मन्दाकिनी ॥३३

इरिणानि[६] सस्यालवालानि वितनोति

कामलानपि जलाधारांश्च विदधाति

खातानि पूरयति वेशन्तवापिका-

ह्रददीर्घिकातटाकादीनि पूरयति

देवखातानि किल निपृणाति निपिपर्ति

ऊष्मालवालानि विविधस्थलान्यपि ॥३७

मन्दाकिनी प्रवाहेन चन्दति आह्लदयति, चदि आह्लादे दीप्तौ च इति धातु: । एवं स्वत: अम्बुसरणेन मन्दाकिनी चञ्चति गच्छति चञ्चु गतौ इति धातु: । ऊषरभूमौ सस्यालवालानि वितनोति विस्तारयति, वि उपसर्ग: तनु विस्तारे इति धातु: । मरुक्षेत्रमपि इयं मन्दाकिनी जलाश्रयं विदधाति करोति, वि उपसर्ग: डु धाञ् धारणपोषणयो: इति धातु: । इयं मन्दाकिनी खातवापिकाह्रददीर्घिकातटाकादीनि पूरयति, पॄ पालनपूरणयो: इति धातु: । उष्णावापयुक्तविवधस्थलान्यपि इयं निपिपर्ति पूरयति, नि उपसर्ग: पॄ पालनपूरणयो: इति धातु: जुहत्यादि: । तथा च बिलान्यपि निपृणाति पूरयति, नि उपसर्ग: पॄ पालनपूरणयो: इति धातु: ।

गेष्णवो गायन्ति देष्णवो दीव्यन्ति

अप्नवश्शुच्यन्ति यातवस्सुख्यन्ति

मरवोऽपि सुफलन्ति भरवोऽपि पूषन्ति

यजता: प्रसीदन्ति दुरमता लुप्यन्ति

वञ्चथा: क्रन्दन्ति वन्दथा नन्दन्ति

वर्वरा[७]स्तृप्यन्ति गर्वरास्सीदन्ति

भाग्यानि पुष्यन्ति तस्या: प्रचारेण ॥४६

मन्दाकिन्या: प्रचारेण गायका: गायन्ति, गै शब्दे इति धातु: । दातार: दीव्यन्ति, दिवु क्रीडाविजिगीषेत्यादिधातु: । वपूंषि पवत्रीभवन्ति, शुचिर् पूतीभावे इति धातु: । अध्वगा: सुखेन यात्रां कर्वन्ति, सुख तत्क्रियायाम् इति धातु: । मरुप्रदेशा अपि सुफला भवन्ति, सु उपसर्ग: फल निष्पत्तौ इति धातु: । स्वामिन: पूषन्ति वर्धन्ते पूष वृद्धौ इति धातु: । ऋत्विज: सन्तुष्यन्ति, प्र उपसर्ग: षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु

ISSN–2278-5655

AARHAT MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL EDUCATION RESEARCH JOURNAL

Volume–XI, Issue– IV *July – August, 2022*

OPEN ACCESS Original Research Article

। रोगा: लुप्यन्ति अदृश्या भवन्ति, लुप विमोहने इति धातु: । वञ्चका: क्रन्दनं कुर्वन्ति, क्रदि आह्वाने रोदने च इति धातु: । स्तोतार: आनन्दन्ति, टु नदि समृद्धौ इति धातु: । पामरा: तृप्ता भवन्ति, तृप तृप्तौ इति धातु: । गर्विष्ठा नश्यन्ति, षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु इति धातु: । भाग्यानि समृद्धानि भवन्ति, पुष पुष्टौ इति धातु: । एवं मन्दाकिन्या: प्रचरणेन एते क्रियाकलापा भवन्ति ।

बालका: खेलन्ति बालिका: केलन्ति
विलसन्ति यूनोऽपि युवतयो नृत्यन्ति
हृष्यन्ति कर्मठा जठराश्च तुष्यन्ति
सह्यन्ति मानिनो मौनिनस्सुह्यन्ति
चन्दन्ति कार्मिका: कर्षका नन्दन्ति
तूषन्ति पामरा: पण्डिता: पूषन्ति
आबालगोपालमारादिवालोक्य
क्षुत्पिपासाकुला मनुजा मुदं यन्ति ॥४७

बालका: खेलन्ति बालिका: केलन्ति क्रीडन्ति, केलृ खेलृ चलने इति धातु: । युवान: विलसन्ति, लस श्लेषणक्रीडनयो: इति धातु: । युवतय: नृत्यन्ति, नृती गात्रविक्षेपे इति धातु: । कर्मठा: हृष्यन्ति, हृष तृप्तौ इति धातु: । जठराश्च तुष्यन्ति, तुष प्रीतौ इति धातु: । मानिन: सह्यन्ति, षह तृप्तौ इति धातु: । मौनिन: सुह्यन्ति प्रकाशन्ते, षुह चक्यर्थे इति धातु: । कार्मिका: चन्दन्ति आह्लादयन्ति, चदि आह्लादे दीप्तौ च इति धातु: । पामरा: तूषन्ति तुष्यन्ति, तूष तुष्टौ इति धातु: । पण्डिता: पूषन्ति वर्धन्ते, पूष वृद्धौ इति धातु: । मन्दाकिन्या: प्रचारेण आबालगोपालम् आरात् इव आलोक्य क्षुत्पिपासापीडिता मनुष्या: सन्तोषं यन्ति प्राप्नुवन्ति, इण् गतौ इति धातु: ।

पनसासु विहरन्ति तृणसासु विलसन्ति
बिलसासु बिन्दन्ति बुससासु दोलन्ति
नडसासु नन्दन्ति फलसासु फक्कन्ति
शुचिशीतपाथांसि सुरनदीस्रोतांसि
इरिणेषु दुष्टूषदोषालिमपनीय
साराणि सुष्ठु कृषिसाराणि विकिरन्ति
उच्चावचानि॔ किल कलमादिवलजानि
सस्यसम्पन्नानि साधु संस्कुर्वन्ति
धन्वसु व्याकीर्णनादेयशादेन
काश्मीरकेदारखण्डानि निर्मान्ति ॥४८

मन्दाकिन्या: शुभ्रशीतजलानि पनसासु विहरन्ति, तृणसासु विलसन्ति, बिलसासु बिन्दन्ति प्रविशन्ति, बिदि प्रवेशने इति धातु: ।

बुससासु कडङ्गरप्रदेशेषु दोलन्ति उत्क्षिपन्ति, दुल उत्क्षेपे इति धातुः । नलतृणप्रदेशेषु नन्दन्ति, फलभरितप्रदेशेषु पक्कन्ति नीचैर्गच्छन्ति, फक्क नीचैर्गतौ इति धातुः । एवं जलानि ऊषरक्षेत्रेषु ऊषदोषम् अपनीय कृषिसाराणि विकिरन्ति, उदगवाग्विद्यमानान् कलमादिकेदारान् सस्यसम्पन्नान् संस्कुर्वन्ति, मरुप्रदेशेषु विकीर्णनादेयशादेन(उदककर्दमेन) काश्मीरवलजखण्डानि निर्मान्ति ।

व्रीहिलां हिन्वन्ति शालिलां जिन्वन्ति

माषिलामुर्वरां यविलां च पिन्वन्ति

जोनालभूमिमपि सूर्क्षन्ति पाथसा

काङ्गवीनावनीं करुणया निन्वन्ति

श्यामाकतोक्मादिसस्यानि पुष्णन्ति

कुल्माषगोधूमचणकानि धिन्वन्ति ॥४८

मन्दाकिन्याः जलानि व्रीहिक्षेत्रं हिन्वन्ति प्रीणन्ति शालितण्डुलक्षेत्रं च जिन्वन्ति प्रीणन्ति, जिवी हिवी प्रीणने इति धातुः। यवमाषादिक्षेत्रं च पिन्वन्ति सिञ्चन्ति, पिवि सचने इति धातुः । वन्ध्यभूमिमपि सूर्क्षन्ति आद्रियन्ते, सूर्क्ष आदरानादरयोः इति धातुः । व्यर्थभूमिमपि करुणया निन्वन्ति सिञ्चन्ति, निवि सेचने इति धातुः । श्यामाकादिसस्यानि पुष्यन्ति, माषादिधान्यानि धिन्वन्ति प्रीणन्ति, धिवि प्रीणने इति धातुः ।

यङन्तधातूनां वैशिष्ट्यम् –

दन्द्रम्यते[६] **स्वेच्छया**

जंहम्यते स्वेच्छया ॥२०

मन्दाकिनी स्वेच्छया भृशं कटिलं द्रम्मति हम्मति च, द्रम्म हम्म गतौ इति धातुः ।

दोद्रूयते क्वापि पोप्लूयते क्वापि

जागल्यते क्वापि लोलुट्यते

सोस्रूयते क्वापि वेव्रीयते क्वापि

डेडीयते क्वापि चेक्षीयते

चोकुट्यते क्वापि नानट्यते क्वापि ॥३२

मन्दाकिनी क्वचित् **दोद्रूयते** भृशं द्रवति, क्वचित् **पोप्लूयते** भृशं प्लवते, क्वचित् **जागल्यते** भृशं गालयते, गल स्रवणे इति धातुः । क्वचित् **लोलुट्यते** भृशम् अवरुणद्धि, लुट प्रतिघाते इति धातुः । क्वापि **सोस्रूयते** अतिशयेन स्रवति । क्वचित् **वेव्रीयते** भृशम् आवृणोति । क्वचित् **डेडीयते** भृशं डीयते । क्वचित् **चेक्षीयते** भृशम् क्षिणोति । क्वचित् अतिशयेन **चोकुट्यते** कुटिलं गच्छति, कुट कौटिल्ये इति धातुः । क्वचित् **नानट्यते** भृशं नटति ।

अद्धा पनीपद्यते सम्भ्रमै-

रिङ्खा पनीपत्यते ॥५९

मन्दाकिनी अञ्जसा **पनीपद्यते** भृशं गच्छति। मन्दाकिनी अञ्जसा **पनीपत्यते** भृशं पतति।

औदार्यसम्पदा शोशुभ्यते

सौन्दर्यसम्पदा मोमुद्यते ॥६०

मन्दाकिनी उदारगुणै: **शोशुभ्यते** अतिशयेन शोभते। मन्दाकिनी सौन्दर्यसम्पत्त्या **मोमुद्यते** अतिशयेन मोदते।

बम्भ्रम्यते स्वेच्छया

रंरम्यते स्वेच्छया ॥७६

मन्दाकिनी **बम्भ्रम्यते** अतिशयेन भ्रमति। मन्दाकिनी **रंरम्यते** अतिशयेन रमते।

नामधातूनां वैशिष्ट्यम् –

ओजायते[१] क्वापि मन्दायते क्वापि

विमनायते क्वापि सुमनायते क्वापि

फेनायते क्वापि गर्वायते क्वापि

हरितायते क्वापि नीलायते ॥२१

मन्दाकिनी क्वचित् **ओजायते** दीप्तिरिव आचरति, क्वचित् **मन्दायते** मन्दमिव आचरति, क्वचित् **विमनायते** अविमना विमना भवति, क्वचित् **सुमनायते** असुमना: सुमना भवति, क्वचित् **फेनायते** फेनम् उद्वमति फेनायते, क्वचित् **गर्वायते** गर्ववदाचरति, क्वचित् **हरितायते** अहरिता हरिता भवति, क्वचित् **नीलायते** अनीला नीला भवति नीलायते।

शब्दायते क्वापि निर्झरीवृन्देन

स्पर्धायते क्वापि रंहसा श्वसनेन

कलहायते क्वापि तुङ्गाद्रिनिचयेन

वैरायते क्वापि गहनकान्तारेण ॥३३

मन्दाकिनी क्वचित् निर्गतजलप्रवाहवृन्देन **शब्दायते** शब्दं करोति, वेगेन श्वासेन क्वचित् **स्पर्धायते** स्पर्धां करोति, तुङ्गपर्वतसमूहेन क्वचित् **कलहायते** कलहं करोति, क्वचित् निबिडदुर्गमवनेन **वैरायते** वैरं करोति।

मन्तूयति क्वापि वल्गूयति क्वापि

केलायति क्वापि खेलायति क्वापि

तन्तस्यति क्वापि गद्गद्यति क्वापि

ईयस्यति क्वापि लोटायति क्वापि ॥६९

मन्दाकिनी क्वचित् **मन्तूयति** रोषं करोति, मन्तु रोषे अपराधे च इति कण्ड्वादिधातु:। क्वचित् वल्गूयति पूजयति, वल्गु

पूजामाधुर्ययो: इति कण्ड्वादिधातु: । क्वचित् केलायति,खेलायति, लोटायति =विलसति, केला खेला लोटा विलासे इति कण्ड्वादिधातु: । क्वचित् मन्दाकिनी तन्तस्यति दु:ख्यति, तन्तस दु:खे इति कण्ड्वादिधातु: । क्वचित् गद्गद्यति स्खलति, गद्गद वाक्स्खलने इति कण्ड्वादिधातु: । क्वचित् मन्दाकिनी ईयस्यति ईर्ष्यति, ईयस ईर्ष्यायाम् इति कण्ड्वादिधातु: ।

यङ्लुगन्तधातूनां वैशिष्ट्यम् –

वेगेन दोद्रोति[१०] मन्दाकिनी

वाजेन सोस्रोति मन्दाकिनी ॥१३

मन्दाकनी **दोद्रोति** भृशं वेगेन द्रवति गच्छति, मन्दाकिनी **सोस्रोति** भृशं वेगेन स्रवति ।

मोदमनुबोभोति सर्वधा क्षेत्रेषु

नानन्ति पुण्यालवालेषु तीर्थेषु

दाधाति पुण्यानि तूस्तेषु देशेषु

देदिवीति स्वच्छकासारतीरेषु

मोमोक्ति कलुषाणि तोतोत्ति जाड्यानि

रोरोद्धि मान्द्यानि नोनोत्ति शैल्यानि ॥२८

सर्वधा मन्दाकिनी क्षेत्रेषु **अनुबोभोति** भृशं मोदमनुभवति । पुण्यावापेषु तीर्थेषु **नानन्ति** अतिशयेन प्रह्वीभवति । पापेषु देशेषु **दाधाति** भृशं पुण्यानि दधाति । शुभ्रसरोवरतीरेषु **देदिवीति** भृशं क्रीडति । **मोमोक्ति** पापानि अतशयेन मुञ्चति । जाड्यानि **तोतोत्ति** भृशं पीडयति । मन्दत्वं **रोरोद्धि** भृशमवरुणद्धि । शैलसमूहान् **नोनोत्ति** अतिशयेन नुदति ।

दन्द्रमीति स्वेच्छया

जंहमीति स्वेच्छया ॥३४

मन्दाकिनी स्वैरेण **दन्द्रमीति** भृशं द्रमति, **जंहमीति** भृशं हमति गच्छति इत्यर्थ: ।

मालेषु डेडेति शैलेषु पोप्लोति

खातेषु चञ्चूर्त्यखातेषु चोकूर्ति

उच्चेषु चोस्कन्ति कच्छेषु चोस्कुन्ति

अरियर्ति गहनेषु वरिवर्ति कोणेषु

इरिणेषु जाहर्ति प्रवणेषु नानर्ति

जङ्घन्ति कूलानि चङ्खन्ति मूलानि ॥३८

मन्दाकिनी म्लेच्छजातिषु **डेडेति** अतिशयेन डीयते । **पोप्लोति** शैलेषु भृशं प्लवते । पुष्करिण्यां **चञ्चूर्ति** भृशं गच्छति । देवखातके **चोकूर्ति** अतिशयेन कूर्दते । उच्चप्रदेशेषु **चोस्कन्ति** अतिशयेन उत्प्लवते । जलाधिकदेशेषु **चोस्कुन्ति** प्लवते अतिशयेन । गहनेषु

ISSN–2278-5655

AMIERJ Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal

Volume–XI, Issue– IV *July – August, 2022*

OPEN ACCESS Original Research Article

अरियर्ति अतिशयेन गच्छति। कोणेषु **वरिवर्ति** भृशं वर्तते। ऊषरक्षेत्रेषु **जाहर्ति** भृशं हरति। अतिशयेन **नानर्ति** नृत्यं करोति। तीराणि **जङ्घन्ति** अतिशयेन हन्ति। मूलानि **चङ्खन्ति** अतिशयेन खनति।

चाकर्ति शैत्यानि मन्दाकिनी

चरिकर्ति सुकृतानि मन्दाकिनी ॥३८

मन्दाकिनी शैत्यानि **चाकर्ति** अतिशयेन कर्तयति। मन्दाकिनी **चरिकर्ति** अतिशयेन पुण्यानि करोति।

तत्करोति तदाचष्टे –

ऊषरक्षेत्राणि केदारयति नैक-

केदारखण्डानि सस्यसम्पन्नयति

मरुभूमिमपि पूर्णकासारयति शुष्क-

सस्यानि फलयति स्वीयसारेणैव

मर्त्यखण्डममर्त्यखण्डं वितन्वती ॥२९

मन्दाकिनी मरुक्षेत्राणि **केदारयति** वलिजानि करोति। अनेकवलजखण्डानि **सस्यसम्पन्नयति** सस्यसम्पन्नानि करोति। मरुभूमिम् अपि **पूर्णकासारयति** सम्पूर्णतया सरोवरयुक्तां करोति। स्वजलप्रवाहेन एव शुष्कसस्यानि अपि **फलयति** फलयुक्तानि करोति। भूलोकं स्वर्लोकं विस्तारयन्ती प्रवहति मन्दाकिनी। एवं चैते प्रयोगा: तत्करोति तदाचष्टे इति गणसत्रेण णिचि निष्पन्ना:।

कारकवैशिष्ट्यम् –

आम्नातिभिश्श्रुतिषु सम्पूजिता सती

पठितिभिश्शास्त्रेषु सुश्लाघिता सती

इष्टिभिर्यागेषु बहुधेडिता सती

पूर्तिभिर्दानेषु बहुमानिता सती ॥३६

क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् इति वार्तिकेन सप्तमी भवति। मन्दाकिनी श्रुतीनाम् अभ्यासं कुर्वद्भि: सम्पूजिता। एवं शास्त्राणि पठिवद्भि: सुश्लाघिता इयम्। य: यागान् इष्टवान् तेन बहुवारं स्तुता। एवं दानानां पूरणेन सा बहुसम्मानिता अभवत्।

निष्कर्ष:

महाकविश्रीभाष्यंविजयसारथिविरचितमन्दाकिनीकाव्यमिदं क्रियापदसमासकारकादिव्याकरणपरिष्कृतपरिनिष्ठितपदलालित्यगुम्फितं राराज्यते बाभ्राज्यते शोशुभ्यते बाभास्यते बाभायते च। एतत्सहचरितविशिष्टनामपदमकरन्दवृन्दचन्दनमन्दाकिनी सहृदयहृदयसिंहासनारूढानवरतं कलिकेलितकविकोकिलकुलकलकलकलाकलिता विदुषामपि निकषायमाना निष्कर्षकोषतां गता सपामरामरानपि आरामभ्रमणरमणमिव सन्तोषयत्यानन्दयति संवर्धयति परिपोषयति वंहयति मंहयति च। प्रकृतशोधपत्रे विशिष्टक्रियापदप्रयोगा: क्रियावैचित्र्यबोधाय स्व्यकारिषत।

ISSN–2278-5655

AARHAT MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL EDUCATION RESEARCH JOURNAL

Volume–XI, Issue– IV July – August, 2022

OPEN ACCESS Original Research Article

सन्दर्भटिप्पण्य:

१. अक गतौ भ्वादि:, परस्मैपदी, लट्।

२. गै शब्दे यङ्, लट्।

३. प्र उपसर्ग:, लिट्, समवप्रविभ्य: स्थ: इति आत्मनेपदम्।

४. परिवह:-वियद्गङ्गाया: उद्भवस्थानम्।

५. पाथसा-जलेन।

६. इरिणानि-ऊषरक्षेत्रं शून्यं च।

७. वर्वरा: - प्राकृतो जन:।

८. नित्यं कौटिल्ये गतौ इति यङ्।

९. कर्तु: क्यङ् सलोपश्च इति क्यङ्।

१०. यङोऽचि च इति यङ्लुक्।

सन्दर्भग्रन्थसूची :

१. मन्दाकिनी – महकवि: श्रीभाष्यं विजयसारथि:, सर्ववैदिकसंस्थानम्, करीण्नगरम्-१९९८

२. बृहद्धातुकुसुमाकर: - सम्पादक:, पं.हरेकन्तमिश्र:, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, वाराणसी-१९९९

३. अमरकोष:- अमरसिंह:, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, वाराणसी-२०००

४. **वाचस्पत्यम्-** संकलनम्, श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य:, चौखम्बासंस्कृतसीरीस्, वाराणसी-१९६२

५. शब्दकल्पद्रुम: - राजा राधाकान्तदेवबाहादुर:, मोतीलाल बनारसीदास:, नवदेहली-१९७२

Cite This Article:

* **डा. शिवरामभट्ट:**, *(2022).* **महाकविश्रीभाष्यंविजयसारथिविरचितमन्दाकिन्यां व्याकरणवैशिष्ट्यम्**, *Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal, XI (IV) July – August, 110-121.*